İRAN'DA DEVLET, SERMAYE VE SINIFLAR: NÜKLEER PROGRAMA YÖNELİK YAPTIRIMLARIN ETKİLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

STATE, CAPITAL AND CLASSES IN IRAN: AN APPRAISAL OF THE IMPACT OF NUCLEAR SANCTIONS

Gülriz ŞEN[1]

ÖZ

Bu makalenin amacı İran nükleer programına yönelik tek ve çok taraflı uluslararası yaptırımların İran İslam Cumhuriyeti'nde devlet, sermaye ve sınıflar üzerindeki etkilerini tahlil etmektir. Makale yaptırımların literatürde sıklıkla ele alınan jeopolitik boyutu veya devlet davranışı üzerindeki etkisi yerine bu politikaların toplumsal boyutunu tartışacaktır. Tarihsel Sosyoloji'nin vurguladığı uluslararası alanın iç alanı kurucu niteliğinden hareketle yaptırımların devlet-toplum kompleksinde neden olduğu yapısal dönüşümlere odaklanacaktır. Çalışma öncelikle İran'da devlet, sermaye ve sınıflar arasındaki ilişkilerin devrim sonrasında şekillenen temel dinamiklerini inceledikten sonra sırasıyla 2006-2016 arası ve 2018 sonrası dönemde nükleer programa yönelik yaptırımların ekonomik ve toplumsal sonuçlarını, devlet arenasında güçlendirdiği kurum ve şahısları ve iç siyasetteki söylem ve meşruiyet inşasına tesirini değerlendirecektir. Bu bağlamda makale yaptırımların İran'da arkaik yapıları ve ahbap-çavuş kapitalizmini beslediğini; Devrim Muhafızları'nın yükselen ekonomik gücü ve kontrolü

[1] Dr. Öğretim Üyesi, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, g.sen@etu.edu.tr, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9657-3625.

Makale Geliş Tarihi: 13.10.2019
Makale Kabul Tarihi: 27.12.2019

ile devletin militarizasyonunu, güvenlik aktörlerini ve zihniyetini güçlendirdiğini; ülkede orta sınıf ile işçi sınıfını yoksullaştırırken, devlete güdümlü yeni zenginler yarattığını tespit etmektedir. İran'da devlet uluslararası ekonomik baskılar neticesinde bir yandan devrim sonrası direniş söylemini ekonomide de üreterek yoksullaşan sınıflar nezdinde meşruiyetini korumaya çalışırken, neoliberalleşmenin açmazları ve yaptırımlar devleti rızadan çok zora yaslanan bir siyasete sevk etmektedir. Makalede yaptırımların sosyal ve jeopolitik boyutları arasındaki ilişkiye de değinilecek ve yaptırımların yarattığı sosyal dönüşümün jeopolitik boyutu belirleyecek patikaları, aktör ve yapıları inşa ettiği vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran'da Devlet, Kapitalizm ve Sınıflar, İran Nükleer Programına Yönelik Yaptırımlar, Tarihsel Sosyoloji.

ABSTRACT

This article aims to probe the impact of nuclear sanctions upon state, capital and social classes in the Islamic Republic of Iran. It will reflect on the social dimensions of sanctions instead of the much discussed geopolitics of sanctions, which evaluate the impact of these punitive measures mainly through change or continuity in state behavior. Building on Historical Sociology's theme of the constitution of the domestic by the international, this study will focus on the structural transformation of state-society complex through sanctions. Once elaborating on the major dynamics of state and capitalism in post-revolutionary Iran, the article will analyze the 2006-2016 period and the post-2018 era. It will discuss the economic and social repercussions of sanctions, state institutions and political factions being empowered by these policies and the impact of sanctions on the emerging discourses and search for legitimacy in domestic politics. The article finds out that nuclear sanctions fostered crony capitalism in Iran, led to militarization of state and strengthening of security actors with the rising economic might of the Revolutionary Guards. Besides, sanctions resulted in shrinking and deprivation of middle class and workers, whilst culminating in the growth of Iran's *nouveau riches*. Meanwhile, the state has reproduced the

post-revolutionary discourse of resistance for the economy as well in an effort to protect its legitimacy in the eyes of the deprived classes. Yet, it also relied more on coercion than consent to rule over socio-economic grievances. The article will also discuss the interaction between social and geopolitical dimensions of sanctions and stress that the geopolitics of sanctions will be determined by the social dimensions of these policies, which have resulted in restructuring of paths, actors and structures.

Keywords: State, Capitalism and Classes in Iran, Sanctions Against Iran's Nuclear Program, Historical Sociology.

GİRİŞ

Uluslararası yaptırımlar İran İslam Cumhuriyeti'nde siyasetin, politik ekonominin ve devlet-toplum ilişkilerinin içkin bir parçası olageldi. Kapsamı ve şiddeti giderek artan uluslararası yaptırım mekanizmasının İran'ın özellikle 1990'lardan itibaren sürdürdüğü neoliberal kalkınma hedeflerini ve küresel kapitalizme yeniden eklemlenme çabalarını sekteye uğrattığı bir gerçektir. Ancak 2000'li yıllarda nükleer krizin derinleşmesi ile yaptırımların ülkenin ticari ve küresel finansal sistemle mali ilişkilerini kesecek bir baskı enstrümanı olarak kullanılması bu politikaların ekonomik ve toplumsal külfetini daha da arttırdı. Böylelikle yaptırımlar sadece devletin ekonomiyi yönetme pratiğini şekillendirmekle kalmadı, devletin farklı sınıflarla ilişkilerini de yeniden inşa etmiş oldu.

Yaptırımlar ile ilgili akademik literatür genellikle bu cezai mekanizmaların devlet davranışını değiştirme konusundaki başarısını sorguladı. Kimi yaklaşımlar yaptırımların ekonomik hedeflerine ulaşsa da politik hedeflerine ulaşmada başarısız olduğunu (Pape, 1997), yalnızca insani krizi ve mağduriyeti arttırdığını (Gordon, 1999) savunurken, 2000'li yıllardaki çalışmalar bu politikanın başarısının yaptırım uygulanan ülkelerin demokratik ya da otoriter olması ile yakından ilişkili olduğunu ve bu bağlamda yaptırımların demokrasiler üzerinde daha iyi çalıştığını iddia ediyordu (Brooks, 2002). Yakın tarihli başka çalışmalar ise yaptırımların farklı otoriter rejim tiplerindeki etkisine odaklanarak tek adam rejimlerinin tek parti ve askeri rejimlere nazaran yaptırımlardan daha fazla etkilendiği sonucuna varıyordu (Peksen, 2019).

Bu makale ise yaptırımların jeopolitiğinden, ya da bir başka deyişle, devlet davranışına etkisinden ziyade devlet-toplum kompleksinde sebep oldukları yapısal dönüşümlere odaklanacaktır. Makale bu dönüşümü Tarihsel Sosyoloji yaklaşımının önerdiği uluslararası ve iç alanın birbirini kurucu etkileşimi (*mutual constitution of the domestic and the international*) bağlamında (Hobden ve Hobson, 2002), yaptırımların "uluslararası"nın devlet-toplum komplekslerini kuran ve dönüştüren unsurlarından biri olduğu iddiasından hareketle tartışacaktır (Şen, 2016). Metin boyunca bu cezai mekanizmaların İran örneğinde devletin kurumlarını, ideolojisini ve toplum ile ilişkilerini nasıl yeniden yapılandırdığı ve bu sürecin ülkede siyaset ve toplum için yarattığı patika bağımlılıkları değerlendirilecektir. Bu minvalde yaptırımların sosyal boyutunun, yaptırımların jeopolitik boyutunu belirleyecek aktör ve yapıları inşa ettiği de vurgulanacaktır.

İran İslam Cumhuriyeti 1979'dan itibaren ikili ilişkilerdeki pek çok sorundan ötürü Amerikan yaptırımlarına uğrasa da, bu makaleye konu olan yaptırımlar İran'ın nükleer programına yönelik tek ve çok taraflı cezai mekanizmaları kapsamaktadır. Tahran 2006 yılından nükleer anlaşma olarak da bilinen Ortak Kapsamlı Eylem Planı'nın (JCPOA) uygulanmaya başladığı Ocak 2016'ya dek nükleer programına yönelik yaptırımlara maruz kalmış, 2016-2018 yılları arası kısa bir dönemin ardından Donald Trump Yönetimi'nin anlaşmadan çekilmesi ile ABD'nin nükleer yaptırımları yeniden devreye girmiştir.

Makale öncelikle İran'da devlet, kapitalizm ve toplumsal sınıfların devrim sonrasındaki temel dinamiklerini tahlil edecek, çalışmanın ilerleyen bölümleri ise 2006-2016 arası ve 2018 sonrası dönemlerde yaptırımların İran'da ekonomi ve toplumsal sınıflar açısından somut sonuçlarını, devlet arenasında güçlendirdiği kurum ve grupları ve iç siyasetteki hizipleşme ve söylem inşasına etkilerini ele alacaktır. Tarihsel Sosyoloji yaklaşımının önerdiği kavramsal çerçeve ve metodolojik güzergâh ile yapılan analiz, yaptırımların İran'da arkaik yapıları ve ahbap-çavuş kapitalizmini beslediğini; devlet içinde güvenlik zihniyetini, kurumlarını ve aktörlerini güçlendirdiğini; ülkede orta sınıf ile işçi sınıfını yoksullaştırırken, devlete güdümlü yeni zenginler yarattığını vurgulayacaktır. İran'da devletin uluslararası ekonomik baskılar neticesinde bir yandan devrim sonrası direniş söylemini ekonomide de üreterek yoksullaşan sınıflar nezdinde meşruiyetini korumaya çalışırken, neoliberalleşmenin açmazlarının ve yaptırımların devleti rızadan çok zora yaslanan bir siyasete sevk ettiği ve devletin hegemonyasını aşındırdığının da altı çizilecektir. Makale yaptırımların sosyal boyutu ile jeopolitik boyutu arasındaki ilişkiyi tartışarak son bulmaktadır.

1. TARİHSEL SOSYOLOJİ PERSPEKTİFİNDEN YAPTIRIMLARA BAKMAK

Theda Skocpol (1984), Tarihsel Sosyoloji'yi zaman ve uzam içinde somut bir şekilde var olan sosyal yapıları, değişim süreçlerini, eylemler ve yapısal bağlamlar arasındaki ilişkiselliği anlamaya çalışan köklü bir araştırma geleneği olan tanımlar. Uluslararası İlişkiler disiplinindeki devlet ve sistem tartışmalarını 1980'lerden itibaren etkileyen bu yaklaşımda George Lawson (2007)'a göre belirleyici olan hususlar uluslararası alana diyakronik bakabilme, sosyal eylem ve yapıların birbirini nasıl kurduğunu ve bu etkileşimden doğan sosyal gerçekliğin zaman içinde nasıl değiştiğini anlayabilme kabiliyetidir.

Tarihsel Sosyoloji yaklaşımı son yıllarda Orta Doğu'nun uluslararası ilişkilerinin tahlilinde de tarihsel devinimi ve özne-yapı etkileşimini göz ardı eden yaklaşımlara önemli bir alternatif olarak kendisine yer edinmeye başladı (Halliday, 2005). Özellikle 2010'da başlayan Arap isyanlarının yaşandığı siyasalarda demokratikleşme potansiyelinin ve otoriter sürekliliğin açıklanmasında Tarihsel Sosyoloji'yi kullanan metinler, devlet oluşum süreçlerinin yarattığı patika bağımlılığının yanı sıra askeri kurumların, oligarşik maddi yapıların ve uluslararası finans kapitalizminin sunduğu yapısal engellere dikkat çekerek literatüre nitelikli katkılar sundu (Hinnebusch, 2014; Hinnebusch 2018). Bu çalışmanın odağında yer alan İran'ın da devlet oluşum süreci (Matin, 2007), 1905-1911 Anayasa Devrimi tecrübesi (Matin, 2012) ile devrim sonrası devletin ve dış politikanın dönüşümü (Şen, 2016) de Tarihsel Sosyoloji perspektifinden tartışıldı. Bu yaklaşımlarda eşitsiz ve bileşik gelişmenin dinamikleri, "uluslararası"nın devleti de içeren toplumsalın inşasına içkinliği, öte yandan devlet-toplum komplekslerinin de bölgesel ve uluslararası alanı gerek sınırları aşan toplumsal değişimler gerekse siyasi eylemler ile kurduğu vurgulanmaktaydı. Karşılıklı etkileşim uzun soluklu ve yapısal dönüşümler içermekteydi.

Tarihsel Sosyolojik analizlerin en temel odağı ve arayışı devletin toplumsal teorisini oluşturabilmekti. Bu çalışmalar genel hatlarıyla devleti teritoryal bir birim olmanın ötesinde (Halliday, 1994), hem "uluslararası"nın hem de toplumsalın kavşağında ancak her iki alandan da görece özerk (Hobson, 2000), bir arena (Mann, 1988) ve kurumsallaşmış bir sosyal ilişkiler ağı olarak yorumladı (Jessop, 2008). Yapısal vasfı ve tarihselliği düşünüldüğünde devleti Bieler ve Morton'un (2001) Gramsci ve Cox'un izinden tartıştıkları "tarihsel yapı" kavramı üzerinden çözümlemek de mümkündür. Bu yaklaşıma göre tarihsel yapıların *kurumlar*, *maddi kapasite* ve *fikirlerden* oluştuğu düşünüldüğünde, bu unsurların devletteki karşılığı devletin kurumsal bütünlüğü ve kurumlar üzerinden kristalleşen güç

dengeleri; maddi kapasiteyi oluşturan politik ekonomi ve devletin ideolojisi olarak karşımıza çıkmaktadır (Şen, 2016).

Makale "uluslararası"nın devlet üzerindeki kurucu ve dönüştürücü mahiyetini İran'a yönelik yaptırımlar bağlamında tartışırken, yaptırımların yukarıda belirtilen bu üç temel unsur ile etkileşimi tahlil edilecektir. Böylelikle bu politikaların devletin kurumsal yapısına, politik ekonomisine ve meşruiyet devşirdiği hâkim ideolojisine etkisi incelenecektir. Bu sürecin analizi, İran'da kapitalizmin özgün dinamikleri ve açmazları, devletin güvenlikleşen zihniyeti ve kurumları, yaptırımların güçlendirdiği ve zayıflattığı toplumsal sınıflar ve devletin yaslandığı popülizmin mahiyetinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Bu bakımdan çalışma yaptırımları kurumsal, maddi ve düşünsel düzlemdeki kurucu etkileri üzerinden ele almaktadır. Tarihsel Sosyoloji'nin sunduğu bütüncül yaklaşım, devleti toplum ve uluslararası alan ile süregiden ihtilaflı ilişkileri bağlamında düşünmeye ve "tamamlanmamış bir yapı olan" devletin (Jessop, 2001) tarihsel koşullar ve süreç içinde nasıl dönüştüğünü maddi ve normatif boyutları içerecek şekilde tartışmaya imkân vermektedir. Bu nedenle Tarihsel Sosyoloji perspektifi makale için hem kavramsal bir çerçeve hem de devlet dönüşümünün nasıl tahlil edileceğine dair metodolojik bir güzergâh sunmaktadır.

2. DEVRİM SONRASI İRAN'IN KAPİTALİZM İLE SERÜVENİ: SİSTEMDEN KOPUŞ VE SİSTEME DÖNÜŞ ARAYIŞLARI

1979'da Şah karşıtlığında birleşen geniş toplumsal koalisyonun Pehlevi Hanedanlığı'nı yıkmasının ardından, devrim sonrası süreçte devletin kurumları, kimliği ve küresel kapitalizm ile kurduğu girift ilişkiler de dönüşmeye başladı. Devrimin lideri Ayetullah Humeyni sürgünden Şii fıkhını yeniden yorumlayan ve devleti yönetme yetkisini yalnızca din adamlarına tanıyan siyasi bir proje ile dönmüş olsa da kurulacak yeni siyasanın ekonomik yol haritasına dair somut bir önerisi yoktu. Humeyni, "ezilenlerin ve yalın ayaklıların" devriminin "karpuz fiyatları ile ilgisinin olmadığını" söylerken, devrimin mazlumları özgür kılan kutsal ülküsü ve dünyevi hakikat arasında keskin bir ayrıma gidiyordu. Oysa İran devrimi 1970'lerde ülkede giderek derinleşen gelir adaletsizliği, sosyo-ekonomik kriz ve siyasi despotizmin bir sonucuydu (Halliday, 1988; Parsa, 2009).

1982 itibariyle devlet üzerindeki iktidarını konsolide eden Humeyni ve destekçileri kuşkusuz ekonomiyi de yönetmek zorunda kalacaktı. Ancak "İslami ekonomik düzenin" ne olduğu sorusu devrim sonrası İran siyasetinin en çetin tartışmalarından biri haline geldi. Bilhassa devrimi izleyen ilk on yılda hem parlamentoda hem İslamcı elitleri tek bir çatı altında toplayan ve 1989'da feshedilen İslam Cumhuriyeti Partisinde, hem de parlamentonun gönderdiği

yasaları sıklıkla veto eden Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin Meclis ile yaşadığı ihtilafta devletin ekonomideki rolü, toprak reformu ve mülkiyet hakkı gibi konular üzerinden bölünen İslamcı Sağ ve İslamcı Sol cenahların sert mücadelelerine rastlanır (Moaddel, 1991; Moslem, 2002).

Ervard Abrahamian (1991)'a göre Ayetullah Humeyni'nin siyasi iktidarını perçinlemesinde kendisine halkın ekonomik ve siyasi kaygılarına hitap etme yeteneğini kazandıran popülizmin büyük rolü oldu. Bu bağlamda 1979-1982 döneminde Humeyni ve taraftarları rejimin konsolidasyonu için devrimci coşkuyu canlı tutmaya gayret etti. Yeni rejimin popülist temelleri ve siyasi hizipler arasında yoksul kesimlerin hamisi olma ve onların daimî desteğini kazanma mücadelesi refah politikalarını gerekli kıldı. Bir başka deyişle, devrimin "yalın ayaklılara" ait olduğu söylemi İslam Cumhuriyeti'ni sosyal adaleti sağlamak ve ezilmişlerin hayat koşullarını iyileştirmek için siyaset üretmeye mecbur bıraktı. Böylelikle, 1980'lerde İran hem devrim hem de Irak ile savaşın etkisinde dönüşürken devlet inşa süreci refah inşa süreci ile birlikte gelişti (Harris, 2017). Yoksullukla mücadele kampanyası kapsamında İran'da devlet altyapı, sağlık ve eğitim yatırımları ile kırsalı kalkındırmaya girişti. GSYH'nin yaklaşık yüzde 10'unu bulan gıda, ilaç ve yakıt sübvansiyonları bu dönemde başladı. Seksenli yıllarda bu refah hamlesinden sadece kırsal değil, kentlerdeki yoksul mahalleler de yararlandı, elektrik ve temiz içme suyu gibi temel hizmetlere bu sayede ulaştı (Salehi-Isfahani, 2009: 7).

Ancak İran'da devrim sosyal bir devrimden ziyade siyasi bir devrim olarak kaldı, sınıfsal bir dönüşüm yerine siyasi elitlerin değişimi ile sonuçlandı. Şah döneminde devlet ile yakın ilişkileri sayesinde güçlenen sanayi ve komprador burjuvazisinin yerini geleneksel tüccar sınıf aldı. Devrim sonrasında işçi ve köylü isyanları ile etnik ayaklanmalar hızla bastırıldı. Piyasa ve Batı kapitalizmi ile uyumlu Mehdi Bazargan gibi ılımlı siyasetçiler Rehine Krizi ve İran-Irak Savaşı gibi uluslararası krizlerin yarattığı atmosferde tasfiye edildi (Ehteshami, 1995; Bashiriyeh, 1984).

1980'ler boyunca İran ekonomisi Nomani ve Behdad'ın yapısal içe kapanma (*structural involution*) olarak andığı devrim sonrasına özgü bir krizi yaşıyordu. Pehlevilerden sonra ekonomik düzenin ne olacağına dair net bir devrimci programın bulunmadığı göz önüne alındığında bu durum hiç de beklenmedik sayılmazdı. 1979 sonrası bu ilk evrede sermaye ve servete yönelen öfke nedeniyle kapitalist üretim ilişkileri krize girdi, büyük sanayicilerin ülkeyi terk etmesiyle devlet fabrikalara el koydu. Sermayede büyük daralma (*entrenchment)*, kent ekonomisinde de-proleterleşme ve tarımda köylüleşme yaşanıyordu. Diğer taraftan kapitalist sınıfın, kamu sektöründe çalışan orta gelirlilerin ve küçük

burjuvazinin sayı ve faaliyetlerinde ise büyük artış göze çarpıyordu (Nomani ve Behdad, 2009: 84-93).

1980'de başlayan İran-Irak Savaşı da devrim sonrası siyasi düzenin, ideolojik hatların ve politik ekonominin kurumsallaşmasında kilit rol oynadı. Savaş, siyasi iktidarı ele geçiren ulemanın hem alt sınıflara mensup gönüllü Besic milisleri ile hem de savaşın finansmanına maddi destek sağlayan ve devrimci koalisyonun asli unsurlarından olan çarşı esnafı ile ilişkilerini güçlendirdi. Ulema ayrıca savaş sırasında kıtlık nedeniyle karneye bağlanan temel gıda maddesi gibi ihtiyaçların temin ve dağıtımında merkezi rol üstlenmişti. Varlıklı kesim bu ürünlere karaborsadan erişebilirken, orta ve alt sınıflar mahallelerindeki cami ve komitelere muhtaçtı (Şen, 2016: 143). Devletin yoksulları savaşın tahribatından korumak için aldığı önlemlerin yetersiz kaldığı durumlarda, İslam Cumhuriyeti'nde politik ekonominin en önemli ve opak aktörlerinden olan yarı-kamu statüsündeki vakıflar (bünyadlar) imdada yetişiyor, yoksul aileleri onlar destekliyordu (Salehi-Isfahani, 2009: 7).

1990'lara gelindiğinde ise önceki on yılın özellikle İslamcı Sol hükümet tarafından sahiplenilen sosyal adalet vurgusu yerini piyasa değerlerine uyum sağlama arayışına bıraktı. Devrimci karmaşa ve Irak ile yıkıcı savaşın ardından ülkede güçlenen pragmatik siyaset, ekonominin ve toplumun yeniden inşası için küresel kapitalizme yeniden eklemlenmenin yollarını aradı. Aslına bakılırsa 1979 sonrasında İran'ın "ne Doğu ne Batı" şiarı ile kapitalist ilişkilerden kopma gayesi ekonomisinin petrol gelirlerine dayanması nedeniyle tam anlamıyla gerçekleşememiş, Tahran bağımlı kapitalist ilişkilerini sürdürmek zorunda kalmıştı (Pesaran, 1982; Karshenas ve Hakimian, 2005). Üstelik 1990'ların başında ekonomisinin can damarı olan petrol endüstrisini yenilemek için sermaye ve teknik donanıma ihtiyacı artmıştı.

Böylelikle doksanlarda İran, Washington Oydaşması ile hem zımni hem de açıktan bir uzlaşıya vardı. Ekonomide liberalleşme, deregülasyon ve özelleştirme politikaları hız kazandı. Önceki on yılda yapısal olarak içe kapanan devlet, piyasa kurumlarını ve kapitalist üretim süreçlerini yeniden canlandırmayı hedefledi. 1990-2006 arasında artan petrol gelirleri de sermaye birikimi ve kapitalist üretim ilişkilerini besledi (Nomani ve Behdad, 2009: 93). 1980'lerde gerileyen proleterleşme artmaya başladı. Ancak toplumsal sınıflar açısından doksanların en önemli değişimi modern orta sınıfın genişlemesi oldu.

İran İslam Cumhuriyeti'nin benimsediği refah politikaları ve kalkınmacı devlet modeli ülkede yeni bir orta sınıf yarattı. Harris'e göre 1979'dan günümüze İran'da yaşanan esas devrim buydu. Devrim sonrası devletin kontrolü için siyasi fraksiyonlar arasındaki savaşlar, hiziplerin rejimin meşruiyeti için halka

yaslanması ve devletin sunduğu refah imkanları dikey sosyal hareketliliği ve orta sınıfın genişlemesini beraberinde getirdi (Harris, 2017). Yeni kentli orta sınıfın bir bölümü 1970'lerde köyden kente göçmüş alt ve alt-orta sınıftan doğdu (Zahirinejad, 2014: 73). Devrim sonrasında üniversite eğitiminin yaygınlaşması da bu süreci besledi. Öte yandan 1990'larda devletin ekonomide taşeronlaşmayı tercih etmesi ve özellikle petrol ve gaz sanayisindeki bazı projeleri daha ucuz emek çalıştıran şirketlere devretmesi bu taşeron şirketleri yöneten ve pek çoğu seksenli yıllarda konut ve inşaat projeleri ile sermaye birikimi elde etmiş yeni zenginlerin servetini büyüttü (Harris, 2013: 161-162).

İran'da neoliberal yeniden inşa süreci hassas dengeler üzerine kurulmuştu. Küresel finans kuruluşlarının övgüyle bahsettiği yapısal uyum programının ülke içindeki ideolojik hassasiyetler ve devrimin sosyal adalet ilkesi ile uzlaştırılması zordu. Piyasalaşmanın ve mali disiplin arayışlarının olumsuz yansımaları 1991-1994 yılları arasında ekonomik isyanlarda kendisini gösterdi. Bu süreçte özellikle gecekondu mahallelerinde gerçekleşen yıkımlarda devrimin neferleri olarak görülen kentli yoksulların mağduriyeti ve isyanı göze çarpıyordu (Bayat, 1994). 1990'larda güç kazanan pragmatik ve reformcu yönelim daha çok modern orta sınıfın kültürel ve siyasi taleplerine cevap vermeye çalışırken, yoksul kesimin sosyo-ekonomik beklentileri ihmal ediliyordu. İranlı elitlerin gündeminde artık seksenlerde sıklıkla tartışılan toprak reformu ve gelirin yeniden dağıtılması gibi konular yerine verimlilik, özelleştirme ve serbest piyasa ekonomisi vardı (Abrahamian, 1991).

Kapitalist kalkınma hamlesinin bir başka kaybedeni de İran'da orta sınıfın asli bir unsuru olan *geleneksel* küçük burjuvazi olmuştu (Nomani ve Behdad, 2009: 93). Cumhurbaşkanı Rafsanjani'nin himayesinde İran'da geleneksel sağdan kopuşu ve liberal, piyasacı yönelimi simgeleyen *Kargozaran* grubunda somutlaşan modern sağın sanayi kapitalizmi vurgusu, ülkede tarihsel olarak güçlü geleneksel tüccar sınıfı rahatsız ediyordu (Panah, 2007: 141). Aynı cenahın kültürel sahada takındığı özgürlükçü tavır da muhafazakarlık ile çatışıyordu. Böylelikle, geleneksel sağ ve modern sağ arasında 1990'ların başında yeniden inşa siyasetindeki ilk uyum zayıflamaya başlamıştı (Şen, 2016: 195-199).

Doksanlı yıllarda neoliberalleşmenin içeride yarattığı gerilime, ABD'nin küresel hegemonyası ve İran'a karşı yeni yaptırımları eşlik ediyordu. 1992'de ABD Kongresi'nden geçen İran-Irak Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Yasası İran'a konvansiyonel ve konvansiyonel olmayan silahların satışını yasakladı. Bu hamle ile Washington, Tahran'ın İran-Irak savaşı sonrasında askeri kapasitesini yenileme çalışmalarını dizginlemeye, bilhassa nükleer ve balistik füze teknolojilerine erişimini engellemeye çalışıyordu. Silah ambargolarına ek olarak,

dönemin ABD Başkanı Clinton 1995'te imzaladığı Başkanlık Kararnameleri ile ABD'li şirketlerin İran ile ticari ilişkilerini ve ülkenin petrol ve doğalgaz sektörüne yatırım yapmalarını da yasakladı. 1996'da ABD Kongresi'nin kabul ettiği İran Libya Yaptırımlar Yasası (ILSA) ise yaptırımların muhataplarını ABD dışına taşıyor, İran'ın enerji sektörüne yıllık 20 milyon dolardan fazla yatırım yapacak olan üçüncü kurum ve kişilere yaptırım öngörüyordu (International Crisis Group, 2013). Böylelikle 1979'da Rehine Krizi ile başlayan Amerikan yaptırımları, 1990'larda Tahran'ın yeniden inşa ve entegrasyon arayışını engelleyen yeni bir çehre kazandı (Şen, 2016), ikincil yaptırımlar ile salt ABD'li şirketleri değil, üçüncü ülkelerden şahıs ve kurumları da bağlayacak bir mekanizmaya dönüştü.

1990'ların yaptırımları ile İran'ın ABD ile doğrudan ticaretindeki düşüş devam etti. Tahran'ın petrol gelirleri ise ülkenin ABD dışında başka ülkelere petrol ihracatını sürdürmesi nedeniyle fazla etkilenmedi. Ancak yaptırımlar İran'ın yeniden inşa hedefinin finansmanı için güvendiği petrol ve petrol-dışı sektörlere yabancı yatırımları engelleyerek, ülkenin petrol üretim kapasitesini geliştirme ve ihracatı arttırma yönündeki çabalarını sekteye uğrattı. Dönemin ekonomik tahlilleri uzun vadede yaptırımların dolaylı ve ticaret-dışı etkilerinin önem kazanacağını vurguluyor, günün birinde kaldırılsalar dahi bu politikanın yatırım ve kalkınma boyutlarındaki etkilerinin süreceğini öngörüyordu (Askari vd., 2001: 16-18).

Tam da bu nedenle İran'ın doksanlı yıllardaki dış politikasının önemli bir unsuru ABD'nin tecrit (*divestment*) odaklı siyasetini aşmak, ticaret ve dış yatırımlar için yeni partnerler aramak oldu. İran, Batı ile ilişkilerini onaramadığı ölçüde Rusya ve Çin ile stratejik ilişkilerini güçlendirdi (Şen, 2016). ABD'nin 1990'larda İran ile ticaret ve yatırım ilişkileri nedeniyle üçüncü ülkelere yaptırım uygulama kararı Avrupa Birliği'nin tepkisine neden oldu ve etkili bir şekilde işleyemedi. Avrupa ülkeleri ABD'nin tecrit siyasetinin aksine, İran'da pragmatik ve reformcu iktidarlar ile sırasıyla eleştirel diyalog ve kapsamlı diyalog çerçevesinde iş birliğinin yollarını ararken, Brüksel AB üyesi ülkelerin şirketlerini daha sonra İran Yaptırım Yasası adını alacak ILSA'ya uymaktan men etmişti (International Crisis Group, 2013: 6-7).

ABD hedeflediği uluslararası yaptırım mekanizmasını ancak 2000'li yılların başında İran'ın nükleer programını saran krizin derinleşmesi ile hayata geçirebildi. Sıradaki bölüm makalenin esas konusunu teşkil eden 2006-2016 yılları arasında uygulanan tek ve çok taraflı yaptırımlar ile Amerikan yönetiminin nükleer anlaşmadan çekilmesiyle 2018'de yeniden devreye giren cezai mekanizmaları içerirken, bu politikaların İran'da devletin kurumsal yapısı ve farklı toplumsal sınıflar ile ilişkilerine etkisini inceleyecektir.

3. NÜKLEER YAPTIRIMLARIN KISKACINDA DEVLET, SERMAYE VE TOPLUMSAL SINIFLAR (2006-2016)

İran'ın Natanz ve Arak'ta bulunan gizli nükleer tesislerinin 2002 yılında açığa çıkması ile başlayan nükleer kriz Reformcu Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi'nin ikinci dönemine denk düşse de krizin tırmanışı ve peşi sıra uygulanan uluslararası yaptırımlar Hatemi sonrası iktidara gelen yeni-muhafazakâr Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad döneminde gerçekleşti.

Krizin ardından Reformcu dönemin sonuna dek 2003-2005 yılları arasında yoğun bir şekilde yürütülen diplomatik müzakereler 1990'larda elde edilen uluslararası kazanımları korumayı ve yaptırımlardan kaçınmayı amaçlasa da başarılı olamadı. Tahran'ın müzakereler sırasında "gönüllü ve geçici" olarak ara verdiği uranyum zenginleştirme çalışmalarına 2006'da yeniden başlaması Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne sevk edilmesine neden oldu. İran'da güvenlikleşen iç ve dış siyasetin yanı sıra Washington ile Tahran'ın, İran'ın kendi topraklarında nükleer programa sahip olup olamayacağı hususunda uzlaşmaz kırmızı çizgileri krizi derinleştirdi (Şen, 2016). Güvenlik Konseyi'nden geçen BMGK 1696 (2006); BMGK 1737 (2006); BMGK 1747 (2007); BMGK 1803 (2008) ve BMGK 1929 (2010) sayılı kararlar ile İran nükleer programına yönelik çok taraflı uluslararası yaptırımlar devreye girdi.

2006 ve 2007'de alınan yaptırım kararları genel hatlarıyla İran'ın nükleer programında kullanabileceği malzeme ve teknolojilere erişimini engelliyor, balistik füze ve nükleer programı ile ilişkili kurum ve kişilere seyahat yasağı koyuyordu. İran'a kalkınma ve insani amaçlar dışında kredi ve mali desteği yasaklayan yaptırımlar, İran'a konvansiyonel silah teminini de ambargo kapsamına aldı. 2008'de yaptırım kapsamındaki kişi ve kurum listesi genişletilirken, üye ülkelerden şüpheli durumlarda İran kargolarını aramaları ve İran bankaları ile mali işlemlerinde dikkatli olmaları isteniyordu (International Crisis Group, 2013).

2010'a dek Güvenlik Konseyi'nin kabul ettiği bu yaptırımlar Rusya ve Çin'in onayının alınması için bir hayli yumuşatılmıştı. Dahası 2000'lerin başında Irak'ta işgal sonrası istikrarsızlık ve Nijerya'daki siyasi krizler nedeniyle yükselen petrol fiyatları İran'da devletin hem uluslararası/bölgesel sistemden hem de toplumdan gelen baskılara karşı otonomisini arttırmış, yaptırımlar karşısında adeta koruyucu bir zırh işlevi görmüştü (Şen, 2016). 2008'de varil başına 150 dolara ulaşan petrol fiyatları aynı zamanda Ahmedinejad'ın "petrol gelirlerini İranlıların sofralarına getirme" vaadi kapsamında plansız popülist politikalarını finanse edebildiği büyük bir kaynağa dönüştü (Amuzegar, 2007). Öte yandan, ABD siyaseti açısından bakıldığında 2008 Küresel Finans Krizinin yarattığı bunalım Amerika'nın

Ortadoğu'ya yeni bir müdahalesini engellerken, savaş seçeneği bir baskı unsuru olarak hep masada tutulsa bile ekonomik yaptırımlar daha az maliyetli bir strateji olarak değer kazandı. İran'da muhafazakâr ve yeni-muhafazakâr siyasi cenahlar ise küresel krizi ABD'nin küresel ve bölgesel hegemonyasının sonu olarak görüyor (Khalaji, 2008), bu bakış açısı Tahran'ın nükleer programını sürdürme konusundaki uzlaşmaz tavrının devamında rol oynuyordu.

2010'da kabul edilen 1929 sayılı BMGK kararı ise yaptırımların kapsamını ve şiddetini arttırdı. Zira İran'ın nükleer programında kritik bir eşik aşılmış, Tahran yüzde yirmi oranında uranyum zenginleştirmeye başlamıştı. İran'ı nükleer silah kapasitesine daha da yaklaştıran bu adım ve aynı dönemde uluslararası toplumdan gizlenmiş Fordo nükleer tesisinin açığa çıkması Rusya ve Çin gibi aktörler nezdinde de sorunluydu. Dahası, diplomatik çözümsüzlük ve İran'ın nükleer programında kaydettiği ilerleme Avrupa Birliği'ni ABD'nin yaptırımlar siyasetine daha da yakınlaştırdı. Karar kapsamında İran'ın nükleer programı ile ilişkili olduğundan şüphe edilen kurumlarla sigortalama faaliyetleri de dahil olmak üzere tüm mali işlemler yasaklanırken, İran bankalarının yurt dışında yeni şubeler açması da engellendi. BM yaptırımlarına ek olarak ABD ve özellikle Avrupa Birliği'nin 2010 sonrası uyguladığı tek taraflı yaptırımlar ile İran ekonomisi üzerindeki baskı daha da büyüdü. Avrupa Birliği'nin Haziran 2012'de yürürlüğe giren petrol ambargosu ve İran Merkez Bankası'nın Avrupa bankalarındaki varlıklarını dondurma kararı Amerika'nın Tahran üzerinde hedeflediği baskıyı arttıran en etkili adımlar oldu. İran bu dönemde SWIFT'ten çıkarılarak küresel finans sistemden de tecrit edildi (Katzman, 2019). Yaptırımlar ile Tahran en temel gelir kaynağından mahrum kalmaya başladı. İran bu dönemde tecridi aşmak için çok da etkili olmayan takas anlaşmalarına başvururken, çift kullanımlı malların ithaline konan sınırlamalar nedeniyle çoğu temel gıda ve ilacın temininde dahi zorluklar yaşıyordu (International Crisis Group, 2013: 103).

Doksanlı yıllarda ABD'nin uyguladığı yaptırımlar İran'ı savunma ve petrol sanayisini yenilemek için ihtiyaç duyduğu kaynaklardan mahrum etse de ikincil yaptırım mekanizmasının güçlü bir şekilde uygulanamaması, İran'ın diğer ülkelere petrol ihracatını sürdürebilmesi nedeniyle 2000'li yıllardaki yaptırımların ekonomiye ve toplumsal sınıflara getirdiği baskı ve külfetten bir hayli uzaktı. 2010 sonrası ise İran'ın petrol ihracatı ve bankacılık faaliyetlerini küresel düzeyde kuşatıp baskılayan yeni bir dönemi simgeliyordu. AB'nin uyguladığı petrol ambargosu ile Tahran'ın petrol ihracatı yarı yarıya düşerken, devletin petrolden elde ettiği gelirler Irak ile savaşın son zamanlarındaki gibi yeniden yüzde 40'ın altına geriledi (Farzanegan, 2013: 22). İran ülke dışında 120 milyar doları bulan varlıklarına da hem Merkez Bankası'nın hem de diğer İran bankalarının mali tecridi nedeniyle erişimde zorluk yaşıyordu (Katzman, 2019). Petrol ve doğalgaz

sanayilerine yönelik yaptırımlar nedeniyle Shell ve Total gibi Batılı şirketler İran'dan yatırımlarını çekerken Ahmedinejad'ın iktidarda olduğu 2005-2013 yılları arasında ülkenin Katar ile paylaştığı Güney Pars doğal gaz sahasının tek bir etabı bile tamamlamadı. Çinli firmalar bir süre daha dirense de yaptırımlar karşısında onlar da İran'daki yatırımlarını geri çekmek zorunda kaldı (Boroujerdi, 2012).

Hükümet harcamalarının kontrolsüzce arttığı ve ekonomik kaynakların verimsiz kullanıldığı Ahmedinejad döneminde yaptırımlar ülkede enflasyon, işsizlik gibi kronik sorunları derinleştirdi. Dahası, İran'da iktisadi büyümenin devrim öncesi veya sonrası fark etmeksizin petrol gelirleri ile doğru orantılı olduğu düşünüldüğünde, petrol ambargoları ekonomik daralmada başat rol oynadı. 2000'lerin başında İran ile benzer büyüklüğe ve kalkınma patikalarına sahip Türkiye ve Suudi Arabistan gibi ülkelerin 2011 sonrası GSYH'leri kıyaslandığında İran ekonomisindeki daralma çarpıcı bir şekilde görülüyordu. Uzmanlara göre 2011'den bu yana yaptırımların İran ekonomisine külfeti en az beş yüz milyar doları bulurken (Salehi-Isfahani, 2018), ABD Hazine Bakanlığı'nın verilerine göre 2011-2016 arasında uygulanan yaptırımlar İran'ın gayrisafi milli hasılasının %15-20 oranında azalmasına neden olmuştu (Katzman, 2019: 63).

Yaptırımların *toplumsal sınıfların imkân ve kapasitelerine etkilerine* bakıldığında nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan orta sınıf ve işçi sınıfı bu dönemde giderek yoksullaştı. Yaptırımlara bağlı artan enflasyon, işsizlik ve devalüasyonlar orta sınıfın gelirlerini önemli ölçüde eritirken (Esfahlani ve Abdi, 2012), hükümetin ekmek, elektrik ve benzin üzerindeki sübvansiyonları kaldırması tüketim alışkanlıkları itibariyle daha çok orta sınıfın yararlandığı mali desteği keserek bu kesimin ekonomik koşullarını daha da zorlaştırdı (Erdbrink, 2010). Orta sınıfın yaşadığı erimenin kuşkusuz siyasal sonuçları da vardı, zira ekonomik gücünü kaybeden orta sınıf içindeki kentli seküler kesim İran İslam Cumhuriyeti'nin reformcu seçmenlerini oluşturuyordu. Nitekim Ahmedinejad döneminde siyasetin seçilmiş kurumlarını da kontrol etmeye başlayan yeni-muhafazakârlar yeni bir orta sınıf inşa edip, 1990'larda Rafsanjani ve Hatemi döneminde güçlenen reformcu tabanı dönüştürmek istiyordu (Zahirinejad, 2014: 76). Ülke içinde reformculara yönelik baskı şiddetlenirken, 2009'da başlayan Yeşil Hareket'in liderlerinden Mir Hüseyin Musevi İran'a uygulanan uluslararası yaptırımları sert bir şekilde eleştiriyor, bu politikanın İran'ın bağımsız girişimcilerini baskılayarak, karaborsa ekonomisini ve dolayısıyla Devrim Muhafızları'nın gücünü arttıracağını savunuyordu (Parsi, 2012: 112-113).

Geleneksel küçük burjuvazi açısından bakıldığında da piyasanın 2000'li yıllarda vakıflar ve Devrim Muhafızları ile ilişkili firmalar tarafından kontrol

edilmesi rahatsız ediciydi. Ahmedinejad döneminde geleneksel burjuvazinin çıkarlarını dışlayan yeni kurumlar ve yönelimler ortaya çıkmıştı. Devletin yönetici bloğunun bir parçası olan esnafla ilişkileri bütüncül ve yekpare değildi, daha çok kişisel bağlantılar üzerinden ilerliyordu (Keshavarzian, 2009). Yaptırımlarla birlikte karaborsa ve kaçakçılık faaliyetlerinin artışı istikrarsızlıktan nemalanan kesim dışında pek çok esnafı mağdur etti. İran'da esnaf Batı ile bozulan ticari ve mali ilişkiler sonrası ekonomide ağırlığı giderek artan Çin'in ucuz tüketim ürünleri ile rekabet edemiyor, yaptırımların alım gücü üzerindeki etkisi nedeniyle doğru dürüst satış da yapamıyordu. İranlı girişimciler yatırımlarını başka ülkelere yönlendirmeye başlarken, ülkeden en yüksek sermaye çıkışı Ahmedinejad döneminde yaşandı (Şen, 2016: 322-323).

Kentli yoksullar ve işçi sınıfı da yaptırımların ve ekonomideki kötü yönetimin yıkıcı etkilerini yoğun bir şekilde hissediyordu. Doksanlı yıllardan itibaren devletin sermaye birikimini arttırmak için yeniden yapılandırdığı emek piyasasındaki düzenlemeler işçilerin bireysel ve kolektif pazarlık haklarını kısıtlamış, pek çoğunu geçici sözleşmeler ile güvencesiz çalışmaya mecbur bırakmıştı. İşlerini kaybetme korkusu örgütlü protestoların önüne geçmişti (Maljoo, 2017: 47-55). Ancak buna rağmen 2000'li yıllarda İran'da işçi grevleri ve protestolar sıklaştı. Özellikle petrokimya endüstrisinde ödenemeyen maaşlar nedeniyle öfke artıyordu. Hammadde temininde yaşanan sorunlar sanayi üretiminin düşmesine sebep olurken, yabancı tedarikçilere ödemelerin zamanında yapılamaması işsizlik ve yoksullaşmayı arttırdı (Mehrabi, 2012). Kayıt dışı ekonomide çalışan emekçiler de pazar esnafı ile birlikte özellikle devletin vergi zamlarına karşı kolektif eylemlerin bir parçası haline geldi. 2008 ve 2010'da pazar esnafı kepenkleri indirerek protestolarını sürdürdü. Protestolar devletin piyasayı düzenleme gayretine bir tepki olarak karşımıza çıkıyordu (Harris, 2017: 208).

Yaptırımlar *devletin kurumsal konfigürasyonunu* ve *güç dengelerini* de yeniden inşa etti. Ekonomide ve toplumsal hayatta baş gösteren tüm bu zorluklar karşısında devletin, bilhassa Devrim Muhafızları'nın ekonomideki rolü genişledi. Zira İran'da devlet yaptırımları aşabilmek için Devrim Muhafızları'nın kurduğu ilişkiler ağına muhtaç kalmıştı (Alfoneh, 2007). Aslına bakılırsa, 2000'lerin başından itibaren ekonomide devlet ve yarı-kamu statüsündeki vakıflar ile askeri, paramiliter ve istihbarat teşkilatlarının faaliyetleri artmıştı (Nomani ve Behdad, 2008). Cumhurbaşkanları Rafsanjani ve Hatemi'nin ekonomik reform çabalarını baltalayan arkaik yapıların rolü ve ahbap-çavuş kapitalizmi Ahmedinejad döneminde hem petrol gelirleri hem de artan yaptırımlar nedeniyle daha da büyüdü (Ehsani, 2006).

Devlet ile yakın ilişkilere sahip gruplar özellikle resmi kur ve piyasa kuru arasındaki farktan yararlanarak krizden yeni fırsatlar yarattı (Farzanegan, 2013: 20). İran'ın yaptırımlarla mücadele ettiği bu dönemde bir yandan daha önce belirtildiği gibi geleneksel ve modern orta sınıfta ve işçi sınıfında yoksulluk artarken, diğer yandan *nouveau riche* bir kesim ortaya çıktı. İran'ın yeni zenginleri, 2008-2013 arasında 500 milyar doları bulan petrol gelirlerinden, siyasi sistemde yaygınlaşan yolsuzluktan, devlet bankalarının düşük faiz ile sağladığı kredilerden, özelleştirme faaliyetlerindeki usulsüzlüklerden ve yaptırımları delmek için yürüttükleri kaçakçılık faaliyetlerinden elde edilen haksız kazançlardan beslenerek büyüdü. (Zahirinejad, 2014: 77). *Aghazadeh* (ağa/asil çocukları) olarak da anılan bu zümre toplum genelindeki yoksullaşmaya rağmen servet ve ihtişamlarını saklama gereği duymuyordu. Böylelikle İran bir yandan gıda ve ilaç temininde zorluklar yaşarken, diğer taraftan 2011'de Ortadoğu'dan en fazla Porsche sipariş eden bir ülke olarak karşımıza çıkıyordu (Dagres, 2018).

Pek çok uzmana göre yaptırımlar, hedeflenenin aksine İran'da halkı devlete ekonomik olarak daha da bağımlı kılacak, temel hizmetler aksadığında ve kıtlık baş gösterdiğinde devlet İran-Irak savaşında olduğu gibi sorunun nedeni değil çözümü olarak ortaya çıkacaktı (Esfahlani ve Abdi, 2012). Gerçekten de Ahmedinejad hükümeti enerji sübvansiyonlarındaki reform sonrası artacak fiyatların kendisini iktidara taşıyan alt sınıfları mağdur etmesini önlemek için bu kesimlere doğrudan nakdi yardım politikasını benimsedi. Bu politika ile nüfusun alt ve alt-orta sınıfa mensup 60 milyonluk kesiminin banka hesabına aylık 40 dolarlık bir ödeme yatırılırken, yoksullaşan orta sınıfın kriz döneminde devlete bağımlılığı artıyordu (Zahirinejad, 2014: 77).

Yaptırımlar aynı zamanda siyasi elitlere ekonomideki sorunlar için suçlayabilecekleri bir dış düşman yaratıyordu. Uluslararası toplumun askeri müdahale seçeneği yerine tercih ettiği ekonomik yaptırımlar İran'ın siyasi elitlerine göre "ekonomik savaştan" farksızdı (Şen, 2016: 325). Dini Lider Hamaney'in ilk kez 2010'da kullandığı "direniş ekonomisi" söylemi de bu koşullarda ortaya çıktı. Esnek ve bir o kadar da muğlak olan bu söylem, uluslararası baskılar karşısında yerli üretime dayanan, kendi kendine yeten bir ekonomiye işaret ediyordu. Dönemin koşulları itibariyle bu söylem ekonomide Devrim Muhafızları'nın artan rolünü de onaylamış oluyordu (Symth, 2016).

2006-2016 arasında şiddet ve kapsamı giderek artan yaptırımlar "uluslararası"nın İran'da "toplumsal"ı yeniden kurup yapılandırdığı temel unsurlardan biri oldu. Devletin ekonomideki ağırlığını özellikle Devrim Muhafızları ve yarı-kamu statüsündeki dini vakıfların iktisadi varlıklarını perçinleyerek arttırdı. Güvenlik aktörlerinin artan maddi rolleri ise İran'ın 2000'li

yıllarda *milli güvenlik devletine* dönüşümünün önemli bir boyutunu teşkil ediyordu (Şen, 2016). Yaptırımlar reformcu siyasetin belkemiğini oluşturan kentli orta sınıfın imkân ve kabiliyetlerini de büyük ölçüde sınırlandırdı. Yolsuzluk ve nepotizmle iç içe geçen yaptırım süreci, İran'da devrim sonrası siyasi bloğun en önemli ortaklarından geleneksel burjuvaziyi de yabancılaştırmaya başladı. Bu süreçte İran'ın kapitalist kalkınma arayışı, serbest piyasa, ekonomik reform ve şeffaflık gibi ilkelerden uzaklaşırken karaborsa faaliyetlerinin derinleştiği, emeğin daha çok baskılandığı, devletin yozlaştığı ve siyasi otoriteye güdümlü yeni bir zengin sınıfın türediği bir mahiyet kazandı.

4. "YAPTIRIMSIZ SABAH"[2] VE SONRASI: 2016-2018 ARASI DÖNEMDE İRAN

2013 yılında Cumhurbaşkanı seçilen Hasan Ruhani İran'da ekonomi ve siyasetin normalleşebilmesi için nükleer krizin çözümünün öncelikli olduğuna inanıyordu. İran ve P5+1 ülkeleri arasında yürütülen müzakereler neticesinde varılan uzlaşı ile Ortak Kapsamlı Eylem Planı (JCPOA) 14 Temmuz 2015'te kabul edildi. Anlaşma ile bölgede yeni bir askeri müdahalenin önüne geçilirken, İran yaptırımların kaldırılması karşılığında nükleer programında kısıtlamalara gitmeyi ve nükleer tesislerini Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu'nun habersiz, daimî ve kapsamlı teftişlerine açmayı taahhüt etti. Antlaşmanın imzalanmasını takip eden altı ay içinde Tahran'ın yükümlülüklerini yerine getirdiğinin tasdik edilmesiyle 16 Ocak 2016'da nükleer programa yönelik Birleşmiş Milletler, ABD ve AB yaptırımları kaldırıldı.

İran'ın anlaşmadan en somut beklentisi ekonomisini yıpratan yaptırımlardan kurtularak doksanlı yıllardan beri sürdüğü kapitalist kalkınma ve küresel ekonomiye yeniden entegrasyon politikasına devam edebilmekti. Ruhani hükümeti JCPOA sonrası dönemde ülke içi siyasette rakip cenahlara karşı güçlenmeyi, ekonomide büyüme ve istihdam yaratabilmeyi, dış ilişkilerde ise normalleşmeyi umut ediyordu. Ağustos 2018'de yaptırımların yeniden başlamasına dek geçen kısa sürede ekonomide bazı olumlu işaretler kendisini göstermişti. SWIFT ağına geri dönen İran küresel finansal sisteme yeniden müdahil oldu ve ihraç ettiği petrolün ödemelerine erişim sağladı. Ocak 2016'da günlük 2,9 milyon varil olan petrol üretimi, Mayıs 2016'da 3,8 milyon varile ulaşırken, İran'ın günlük petrol ihracatı da aynı yılın ortasında yaptırımlar öncesindeki günlük 2 milyon varil seviyesini yakaladı. Tahran bu dönemde enerji, otomotiv ve ulaşım sektörüne arzu ettiği uluslararası yatırımları çekmeye başladı. IMF anlaşma öncesinde 2016 cari yılı için yüzde 1,3 olarak yaptığı büyüme

[2] Yaptırımların kaldırıldığı 16 Ocak 2016 günü İran'da İtimad gazetesinin manşeti.

tahminini yüzde 4 ile 5,5 arasında revize ederken, yapısal sorunlarına rağmen İran ekonomisinin resesyondan çıkacağı tahmininde bulunuyordu (Şen, 2017b: 91-97).

Cumhurbaşkanı Ruhani nükleer anlaşmanın imzalanması ile seçmene verdiği vaadi gerçekleştirmişti. Ancak ekonomide gözlemlenen toparlanma daha çok kentli orta sınıfın çıkarınaydı. İran'ın müzmin işsizlik sorununun çözülememesi yaklaşan Cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde hükümete yönelik eleştirileri arttırdı. Ruhani, rakipleri tarafından "yüzde dördün hükümeti" olmakla suçlanıyordu (Nada, 2017). Hükümetin 2017 seçimleri öncesindeki en önemli sınavı nükleer anlaşmanın getirdiği kazanımların nasıl adil bir şekilde dağıtılacağıydı. 2014-2015 cari yılı verileri 2009-2013 boyunca yoksul kesime dağıtılan nakdi yardımların da etkisiyle azalan yoksulluk seviyesinin Ruhani döneminde artmaya başladığını gösteriyordu. Uzmanlara göre bu artış hem enerji fiyatlarının yükselmesinden hem de 2014'te P5+1 ülkeleri ile varılan geçici anlaşma ile yaptırımların hafifletilmesi neticesinde artan petrol gelirlerinden kaynaklanıyordu. Petrol gelirlerinin yükselmesi, servetin eşitsiz dağılımı nedeniyle yoksulluğu gidermiyor, aksine eşitsizliği derinleştiriyordu. 1990-1991, 2000-2001 ve 2006-2007 yıllarında da petrol kaynaklı büyüme gelir adaletsizliği ve ekonomik eşitsizlik ile sonuçlanmıştı (Salehi-Isfahani, 2016).

Yine de Hasan Ruhani 2017'de reform yanlısı kentli orta sınıfın oylarını alarak yüzde 57 ile yeniden seçildi ve ikinci dönemine başladı. Aslına bakılırsa ekonomideki kısmi olumlu gelişmeler siyasi hak ve özgürlükler alanına yansımamış, reformcu seçmenin hükümetten beklentileri Ruhani'nin ilk döneminde gerçekleşmemişti. Buna rağmen seçmenler eski Cumhurbaşkanı Hatemi'nin çağrısına uyarak İran'da ılımlı bir iktidarın ve normalleşme arayışının sürmesi için Ruhani'yi destekledi (Şen, 2017a). Ancak ülkede yolsuzluk, yoksulluk ve izlenen neoliberal rotanın açmazları Aralık 2017'de patlak veren protestolar ile iyice gün yüzüne çıktı. İsyanlar 2009 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin şaibeli olduğu kuşkusu ile başlayan ve rejim tarafından sert bir şekilde bastırılan protestoların ardından devrim sonrası İran'da yaşanan en sert kalkışmaydı. 2009'da kentli orta sınıfın siyasi temsil ve özgürlük temelli protestoları, 2017'nin sonunda alt-orta sınıf ile kentli yoksulların ekonomik taleplerine yaslanan ve şiddet içeren protestolara evrilmişti.

Meşhed'de başlayan ve hızla diğer şehirlere yayılan eylemlerin tetikleyicisi yumurta fiyatlarına yapılan zamlardı. Pek çok dar gelirli İran vatandaşının yüksek faiz beklentisi ile paralarını yatırdığı denetimsiz finans kuruluşları aynı dönemde iflas edip kapanıyordu. Ruhani hükümeti ise mali istikrar hedefi doğrultusunda Meclis'e kemer sıkma politikalarına dayanan bir bütçe tasarısı sunmuştu (Erdbrink vd., 2018). Protestolara katılan gruplar içerisinde "kaybedecek hiçbir

şeyi olmayan" kentli yoksullar ve işçi sınıfı göze çarpıyordu (Batmanghelidj, 2018). Bayat (2018)'a göre protestolar aynı zamanda ekonomideki yapısal sorunlar ve bu sorunları derinleştiren yaptırımlar nedeniyle giderek yoksullaşan orta sınıfın da öfkesini yansıtıyordu. Eylemlerin Meşhed ve Kum gibi muhafazakârlığın güçlü olduğu dini kentlerde şiddetli bir şekilde sürmesi ve sadece hükümeti değil tüm siyasi sistemi eleştiren bir hal almasının ardında piyasalaşma sürecinde mağduriyet yaşayan yoksul kitlelerin sistemin refah ve ayrıcalıklardan yararlanan din adamlarına ve yakınlarına duyduğu tepki de rol oynamıştı (Faraji, 2019). 2017-2018 protestolarında 2009'da sokaklara çıkan kentli orta sınıf yoktu. Reformcu elit de halkın haklı taleplerini tanımakla birlikte istikrarsızlığın derinleşmesinden korktuğu için protestoculara aktif destek vermedi. Arap İsyanları sürecinde Suriye'de, Libya'da, Yemen'de yaşananlar İran'da orta sınıfın protestolar karşısındaki tereddütünü arttırıyordu. Eylemler sürerken İranlı Twitter kullanıcılarının "Suriye olmayacağız" etiketli mesajları bunun bir göstergesiydi. Protestoların Trump yönetimi tarafından sahiplenilmesi, İran dışında faaliyetlerini sürdüren rejim karşıtı Halkın Mücahitleri örgütünün Telegram gibi dijital platformlar üzerinden göstericileri kışkırttığı iddiaları siyasi seçkinleri ürkütmüştü (Kadivar, 2018).

5. AMERİKAN YAPTIRIMLARININ DÖNÜŞÜ İLE YENİDEN TECRİT: 2018 SONRASI İRAN'DA SİYASET VE TOPLUM

Protestolar 2018 yılı boyunca daha çok küçük kent merkezleri ve kırsalda devam etti. Neredeyse her gün hükümetin yoksulluğa duyarsız politikalarını, sistemdeki yolsuzluğu ve ekonominin kötü gidişatını eleştiren gösterilere rastlanıyordu. Bu protestolar çoğunlukla usulsüz özelleştirmelerle devlete yakın kişilere devredilen fabrikalarda ücretleri aylardır ödenmeyen işçiler tarafından sürdürülüyordu. İranlı öğretmenler de son yıllarda düşük maaşlarını protesto etmek için eylemler düzenliyordu. Devletin bu protestolara tepkisi grev liderlerini tutuklayarak hapsetmek oldu (Azizi, 2018).

ABD Başkanı Donald Trump'ın nükleer anlaşmadan çekilip İran'a azami baskı uygulama kararı tam da İran'da devlet toplum ilişkilerinin kırılgan bir evreden geçtiği ve protestoların sürdüğü bu dönemde alındı. Amerikan yaptırımlarının geri dönüşü ile 2018'den bu yana İran'ın petrol ve petrokimya ürünlerinin ihracatı, bankacılık ve sigorta işlemleri, havacılık sektörü, denizyolu taşımacılığı, ülkenin ABD doları, altın veya diğer değerli madenler üzerinden yürüttüğü ticari faaliyetleri yaptırım kapsamına girdi. ABD yönetimi başta Dini Lider Hamaney, Dışişleri Bakanı Cevad Zarif olmak üzere üst düzey devlet yetkililerini, ordu ve Devrim Muhafızları mensuplarını ve İran nükleer programı ile ilişkili kişi ve kurumları da yaptırımlara tabi tutmaya başladı (U.S. Department

of the Treasury, 2019). ABD Dışişleri Bakanı Pompeo "İran'ın liderleri halkın yiyecek lokma bulmasını istiyorsa bir karar vermeli" derken, İran'da servetin nasıl kullanılacağı konusunda halkın yönetime vereceği tepkiye ve "meseleyi kendilerinin çözeceğine" güvendiğini ekliyordu (Cole, 2018). Bu ve benzeri açıklamalar ABD'nin yaptırımlar ile İran'da davranış değişikliğinden çok rejim değişikliği hedeflediği iddialarını alevlendiriyordu.

Bankacılık ve enerji sektörüne uygulanan yaptırımlar İran ekonomisini sarsarken, maden sanayisine getirilen yaptırımlar da sayıları 22 milyonu bulan İranlı işçilerin yüzde 10'unu istihdam eden bir diğer önemli sektörü vurmuş oluyordu. Böylelikle ABD'nin petrol ve doğalgaz sanayileri gibi stratejik sektörleri hedef alan yatırımlarının sahası genişletiliyor ve bu hamle pek çok uzmana göre ülke ekonomisinin belkemiğini oluşturan kamu teşebbüslerindeki mavi yakalı istihdamını hedef alıyordu (Karimi ve Fattahi, 2019).

İran, ABD'nin nükleer anlaşmanın bir parçası olduğu dönemde dahi JCPOA'nın ekonomik getirilerini tam anlamıyla görmemişti. Zira nükleer programa yönelik Amerikan yaptırımları kaldırılsa da başta İran'ın balistik füze programı olmak üzere Suriye, Lübnan ve Yemen'deki bölgesel politikaları ve insan hakları ihlalleri gibi konularda Washington'ın İran'a yönelik ikincil yaptırımları devam ediyordu (Katzman, 2019). Bu nedenle Avrupalı pek çok banka ve finans şirketi Tahran ile ticaret ve yatırım ilişkileri nedeniyle yaptırıma uğramaktan kaygı duyuyordu. 2016-2018 arasında İran'a yatırım kararı alan şirketlerin büyük kısmı Trump anlaşma ile ilgili nihai kararını vermeden önce İran piyasasından çekilmeye başlamıştı. 2018 sonrası dönemde ise azami baskı yalnızca İran'a yönelik değildi. İran'a "tarihindeki en ağır ve sert yaptırımların" devreye sokulduğunu iddia eden Amerikan yönetimi, Obama döneminde etkili bir şekilde kurumsallaşan ikincil yaptırımları da müsamahasız bir biçimde uygulamaya başladı (Geranmayeh ve Rapnoui, 2019).

ABD'nin politikaları neticesinde sadece bir sene içinde enflasyon resmi rakamlara göre yüzde 10 seviyesinden yüzde 40'a ulaşırken, İran riyalinin dolar karşısında yüzde 70'i bulan değer kaybı ve enflasyonun artması ile orta sınıf bir anda tekrar maaş ve servetlerinin eridiği gerçeğine uyandı. Ekonomik kriz küçük ve orta ölçekli işletmeleri büyük zarara uğrattı (Erdbrink, 2018). İran ekonomisi özellikle petrol ihracatında yaşanan düşüş nedeniyle Irak ile savaştan bu yana en ağır resesyonunu yaşamaya başladı (Johnson, 2019). IMF ekonomide yaptırımlar nedeniyle beklenen daralmayı önce yüzde 6 olarak öngörürken, 2019 yılının sonuna kadar küçülme tahminlerini yüzde 9,3 olarak revize etti. İkinci tahminin gerçekleşmesi durumunda ekonomideki daralma 2012'de yüzde 7,7'yi bulan küçülmeyi de aşmış olacaktı (Bourse and Bazaar, 2019a).

Bu dönemde İran'da hem işçi protestoları hem de işçi eylemlerini engellemeye yönelik baskılar artarken, orta sınıfın yaptırımlar altında daha fazla ezildiği sıklıkla dile getirilir oldu (Karimi ve Nasiri, 2019). Siyasi elitler ise kendi aralarında süren iktidar savaşlarına rağmen yaptırımların "ekonomik terörizm" olduğu söyleminde uzlaştılar. Siyasette atılan pek çok adımın ardında ABD'nin "gaddar yaptırımları" ile mücadelenin altı çiziliyordu. Cumhurbaşkanı Ruhani'nin bu dönemde "Amerika'nın Tahran'a açtığı ekonomik savaşa" karşı daha fazla yetki talep etmesi (Nasseri, 2019), 1 Mayıs vesilesiyle işçilerle temaslarında emekçilerin yaptırımlara karşı "direnişin öncü neferleri" olduğunu belirtmesi bu sürecin bir tezahürüydü (Bourse and Bazaar, 2019b).

Öte yandan, şiddetlenen yaptırımlar hükümeti baskılamanın bir aracına dönüştü ve 1979 sonrası İran siyasetinin içkin unsuru olan alt sınıfları kendi safına çekme popülizmini arttırdı. Ruhani yönetiminin yaptırımlar nedeniyle azalacak petrol gelirlerini dikkate alarak hazırlayıp 2018 protestoları sonrası sunduğu ilk bütçe tasarısının elektrik, gaz ve su gibi temel harcamalarda fiyat artışı öngörmesi muhafazakâr cenahın ve medyanın sert eleştirilerine neden oldu (Al-Monitor, 2018). Bu dönemde Dini Lider Hamaney ekonomide reform, kendi kendine yeterlik ve yeniden yapılanmanın önemine vurgu yapan direniş ekonomisi söylemini daha fazla kullanmaya başladı (Khajehpour, 2019). Dini Lider ayrıca ülke ekonomisindeki sorunlar için tüm kabahati yaptırımlara bulmanın yanlış olduğunu söyleyerek Ruhani hükümetini de daha sert eleştirmeye başladı (Hamaney, 2018). Buna karşılık Ruhani hükümeti de 2017'de başlayan protestoları tetikleyen meşru kaygı ve nedenleri anlamanın öneminden bahsederek, hükümeti eylemlerin hedefi olmaktan çıkarmayı umut ediyordu.

Siyasi hiziplerin mücadeleleri sürerken İran'da nepotizm, yolsuzluk ve "*aghazadeh*" tartışmaları yeniden gündeme geldi. Daha çok sosyal medya üzerinden örgütlenen ve gözlerini siyasi seçkinlerin hayatlarına çeviren yolsuzlukla mücadele kampanyaları 2000'li yıllardaki tecrübeden hareketle özellikle yaptırımların getirdiği ekonomik koşullardan zengin olanların izini sürüyordu (Jaferi, 2018). Toplumsal tepkiler devletin ekonomideki tüm kronik sorunları dış güçlere ya da mevcut hükümete bağlayan popülizmine bir denge oluşturmanın arayışındaydı. Öte yandan, ABD'nin izlediği sert yaptırım politikasının olumsuz etkileri rejime halkı Amerikan karşıtlığında örgütlemek için yeni fırsatlar da yaratıyordu. 2018 sonrası yaşanan gelişmeler özellikle 2010 sonrası ağırlaşan yaptırım tecrübesinin açtığı kurumsal ve söylemsel patikalar üzerinden ilerliyordu.

6. SONUÇ

Yaptırımlar İran'da devrim sonrası siyasetin, politik ekonominin ve devlet toplum ilişkilerinin içkin bir parçası olageldi. Ancak İran en ağır uluslararası yaptırımlara nükleer programı nedeniyle 2010 sonrası dönemde maruz kaldı. Bu dönemi 2006-2010 arasındaki yıllardan ayıran temel fark yaptırımların İran'ın petrol ihracatını ve küresel finansal sistem ile ilişkilerini hedef alarak ülke ekonomisini felce uğratacak adımları içermesiydi. 2016'dan 2018'e dek geçen süre zarfında nükleer anlaşmanın kısmi getirileri ile ekonomisini toparlayan İran için yaptırım döngüsü 2018'den itibaren yeni bir evreye girdi. ABD'nin azami baskı stratejisi ile İran'ın petrol ihracatı, enerji ve diğer sektörlerdeki dış yatırım hedefleri ve kırılgan bir dönemden geçen devlet-toplum ilişkileri yeniden hedefe kondu.

Ancak ABD uyguladığı baskı ile İran'ı balistik füze programı, bölgedeki faaliyetleri, insan hakları ihlalleri ve nükleer programı gibi konularda arzu ettiği politika değişikliğine zorlamayı başaramadığı gibi Tahran'da Amerikan karşıtlığından siyasi ve ekonomik güç devşiren kişi ve kurumları güçlendirmeye devam etti. Tarihsel Sosyoloji literatürünün işaret ettiği "uluslararası"nın "iç"i kurma sürecinin temel araçlarından biri haline gelen yaptırımların devlet kurumları ve devlet adına eyleyen özneler üzerindeki kurucu etkisi değerlendirildiğinde, bu politikanın Devrim Muhafızları'nın ve İran'ın karma ekonomisinde adeta "devlet içinde devlet" olarak ele alınan dini vakıfların gücü ve etki alanını genişlettiği görülmektedir. Yaptırımların eşlik ettiği jeopolitik gerilimler zaten Devrim Muhafızları ve güvenlik bürokrasisinin askeri ve siyasi rollerini 2000'lerden itibaren derinleştirmişti. Ekonomik baskılar iktisadi hayatın da 2016-2018 arasındaki kısa dönemin ardından yeniden devletin güvenlik aygıtının kontrolüne girmesi ile sonuçlandı.

Elbette artan uluslararası baskılar ve tecrit İran'da hizipler arasındaki siyasi dengeler açısından da önemliydi. Doksanlardan itibaren İran'ın küresel ekonomiye yeniden entegrasyonu için çabalayan reformcu ve pragmatik siyasetçilerin hem yaptırımlarla hem de siyasette güçlenen muhafazakâr ve yeni-muhafazakâr cenahlar ile mücadele etmesi gerekti. Bu durum İran'da hayal kırıklığı ile biten reform döneminin ardından 2005'te iktidara gelen Ahmedinejad yönetiminin dış politika ve ekonomide yarattığı hasarı onarmak isteyen Ruhani hükümeti için de geçerliydi. Hasan Ruhani'nin bilhassa özelleştirme odaklı ekonomi politikaları, yaptırımların ekonomiyi yeniden devlet ve yarı-devlet güdümlü kurum ve kişilerin kontrolüne itmesi ile sekteye uğradı. Daha önce de vurgulandığı üzere devrim sonrasında İran'da kapitalist devlet dönüşümünün yaptırımlardan bağımsız birtakım açmazları vardı, fakat ekonomideki gelir adaletsizliği, işsizlik ve enflasyon gibi pek çok yapısal sorun yaptırımların etkisi ile

büyüdü, kronikleşti. Böylelikle yaptırımlar hem doğrudan hem de dolaylı bir biçimde İran'da kalkınma ve yeniden inşa süreçlerini olumsuz etkiledi.

Yaptırımlar devletin kalkınma için benimsediği siyaset ile birlikte İran İslam Cumhuriyeti'nin sınıfsal yapısını da şekillendirdi. Özellikle 2006-2016 arası dönemde iktidardan ve onun ekonomideki tercihlerinden beslenen yeni zenginler yarattı. İran'da reformcu siyasetin belkemiği olan modern kentli orta sınıfı zayıflatırken, devrimin sosyal adalet söylemine rağmen doksanlarda piyasalaşma sürecinin mağduru olan işçi sınıfını ve alt kesimleri daha da yoksullaştırdı. 2018 sonrasında uygulanan Amerikan yaptırımları ise İran'da doksanlardan itibaren neoliberal kalkınma sürecinin kaybedenlerini daha çok kışkırtmanın peşindeydi. İran'da rejim ve farklı siyasi hizipler, ekonomik taleplerle başlayan ve hızla sistem karşıtlığına evrilen 2017 protestolarının ana aktörleri olan yoksul kesimin öfkesini kontrol altında tutmanın önemini tekrar hatırlamış oldu. Bu süreç halihazırda işçi ve öğretmen protestolarını baskılayan, yoksul halkın sorunlarına söylem düzeyinde eğilen, popülizm üzerinden toplumun farklı kesimlerini uluslararası baskıya karşı devlet safında örgütlemeye çalışan bir eylem repertuarı ile yürütülmektedir. İran'ın "ekonomik terörizm" olarak nitelendirdiği yaptırımlar karşısında "direneceği, boyun eğmeyeceği, teslim olmayacağı" söylemi aynı zamanda ekonomideki yapısal sorunları ve hataları perdelemek için de kullanılmaktadır. Diğer taraftan, sosyo-ekonomik protestolar çoğu zaman "düşmanın komplosu" olarak görülmekte ve kolluk güçlerince bastırılmaktadır. Yaptırımların olumsuz etkileri devleti rızadan çok zora yaslanan bir siyasete sevk edip, hegemonyasını aşındırırken, popülist söylem ve "ekonomik savaş" vurgusu toplumdaki öfke ve düş kırıklığını yönetebilmek ve sisteme rızayı yeniden tesis etmek için kullanılmaktadır.

İran'a yönelik yaptırımlar siyasi arenadaki mücadeleleri, devletin kalkınma gündemini ve toplumsal sınıflar ile ilişkilerini etkilemeye devam edecektir. Dış politika ise bu karmaşık dinamiklerin neticesinde şekillenecektir. Bu bakımdan ABD'nin İran'a yönelik yaptırım politikasının amacı ister davranış (politika) değişikliği ister rejim değişikliği olsun, sürecin seyri devletin dönüşümü ve devlet-toplum ilişkilerinin krizlerle nasıl yeniden kurulduğu ile yakından ilgilidir. Zira İran'ın politikalarını ve tercihlerini bu dönüşümün inşa ettiği patikalar şekillendirecektir. 1979'dan günümüze İran'ın uluslararası sistem ile yaşadığı krizler büyük ölçüde sistemi konsolide etmiş ve devletin otonomisini arttırmış olsa da devrim sonrası inşa edilen popülist sistem, siyasi fraksiyonların çetin mücadeleleri ve halkın seçimlerle siyasete katılımı rejimin meşruiyet arayışını zinde tutmuş, devlet-toplum ilişkilerini salt bir rantiye devlet modelinin ötesine taşımıştır. 2006-2010 arasında yüksek seyreden petrol fiyatları ve petrol ihracatının nispeten sorunsuz devam etmesi yaptırımlara karşı ekonomiyi ve siyasi

elitleri korurken, 2010 sonrası düşen petrol fiyatları ve uygulanan ambargo devletin uluslararası alandan otonomisini sınırlandırmış, nükleer krizin çözümü için toplumsal baskının siyasi seçkinler üzerindeki etkisini arttırmıştır. Böylelikle direniş patikası uzlaşı arayışına evrilmiştir. Günümüzde de benzer şekilde İran'da devletin kendini yeniden üretebilmesi ve toplum ile gerilimi yatıştırabilmesi için yaptırımları aşması elzemdir. Ancak bu süreç güvenlikleşen siyasetin çizdiği sınırlar içinde ilerleyecektir.

KAYNAKÇA

Abrahamian, Ervand (1991), "Khomeini: Fundamentalist or Populist?", New Left Review I/186: 102-119.

Al-Monitor (2018), "Rouhani presents budget bill in raucous parliament session", https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2018/12/iran-budget-bill-rouhani-lawmakers-mp-sanctions-cuts.html (14.09.2019).

Alfoneh, Ali (2007), "How Intertwined are the Revolutionary Guards in Iran's Economy", AEI Middle Eastern Outlook, No.3.

Amuzegar, Jahangir (2007), "Islamic Social Justice, Iranian Style", Middle East Policy, 14 (3): 68-71.

Askari, Hossein, John Forrer, Hildy Teegen ve Jiawen Yang (2001), "U.S. Economic Sanctions: Lessons from the Iranian Experience", Business Economics, 36 (3): 7-19.

Azizi, Arash (2018), "Here's How Protests and Strikes Are Leading Change in Iran", https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/here-s-how-protests-and-strikes-are-leading-change-in-iran/ (5.09.2019).

Bashiriyeh, Hossein (1984), The State and Revolution in Iran: 1962-1982 (New York: St. Martin's Press).

Batmanghelidj, Esfandyar (2018), "Iranian Protests And The Working Class", https://lobelog.com/iranian-protests-and-the-working-class/ (4.07.2019).

Bayat, Asef (1994), "Squatters and the State: Back Street Politics in the Islamic Republic", Middle East Report, No. 191: 10-14.

Bayat, Asef (2018), "The Fire That Fueled the Iran Protests", https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/01/iran-protest-mashaad-green-class-labor-economy/551690/ (05.08.2019).

Bieler, Andreas ve Adam David Morton (2001), "The Gordian Knot of Agency-Structure in International Relations: A Neo-Gramscian Perspective", European Journal of International Relations, 7 (5): 5-35.

Boroujerdi, Eskandar Sadeghi (2012), "Briefing-Sanctioning Iran: Implications and Consequences", http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/tehranbureau/2012/10/briefing-sanctioning-iran-implications-and-consequences.html (8.08.2019).

Bourse and Bazaar (2019a), "IMF Sees Deeper Iran Recession Hitting Regional Growth", https://www.bourseandbazaar.com/news-1/2019/4/9/imf-sees-deeper-iran-recession-hitting-regional-growth (2.08.2019).

Bourse and Bazaar (2019b), "Iran's Rouhani Says Workers 'On Front Line' Against US", https://www.bourseandbazaar.com/news-1/2019/4/30/irans-rouhani-says-workers-on-front-line-against-us (14.09.2019).

Brooks, Risa A. (2002), "Sanctions and Regime Type: What Works, and When?", Security Studies, 11 (4): 1-50.

Cole, Brendan (2018), "Mike Pompeo says Iran must listen to U.S. 'If they want their people to eat'", http://www.newsweek.com/mike-pompeo-says-iran-must-listen-us-if-they-want-their-people-eat-1208465 (3.09.2019).

Dagres, Holy (2018), "Rage against the Elite: How Iran's Nouveau Riche Profits from Sanctions", https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/rage-against-the-elite-how-iran-s-nouveau-riche-profits-from-sanctions/ (12.09.2019).

Ehsani, Kaveh (2006), "Iran: The Populist Threat to Democracy", Middle East Report, No. 241.

Ehteshami, Anoushiravan (1995), After Khomeini: The Iranian Second Republic (London: Routledge).

Erdbrink, Thomas (2010), "Iran's middle class to be hard hit as subsidy program is overhauled", Washington Post, 6 Kasım.

Erdbrink, Thomas (2018), "Iran's Economic Crisis Drags Down the Middle Class Almost Overnight", https://www.nytimes.com/2018/12/26/world/middleeast/iran-middle-class-currency-inflation.html (19.09.2019).

Erdbrink, Thomas, David D. Kirkpatrick ve Nilo Tabrizy (2018), "How Corruption and Cronyism in Banking Fueled Iran's Protests", https://www.nytimes.com/2018/01/20/world/middleeast/iran-protests-corruption-banks.html (15.09.2019).

Esfahlani, Mohammad Sadeghi ve Jamal Abdi (2012), "Sanctions cripple Iran's middle class, not the regime", https://foreignpolicy.com/2012/08/02/sanctions-cripple-irans-middle-class-not-the-regime/ (20.08.2019).

Faraji, Mehdi (2019), "Protesting Clerical Welfarism in Iran's Pious City", https://merip.org/2019/01/protesting-clerical-welfarism-in-irans-pious-city/ (10.09.2019).

Farzanegan, Mohammad Reza (2013), "Effects of International Financial and Energy Sanctions on Iran's Informal Economy", SAIS Review of International Affairs, 33 (1): 13-36.

Geranmayeh, Ellie ve Manuel Lafont Rapnouil (2019), "Meeting the Challenge of Secondary Sanctions", https://www.ecfr.eu/publications/summary/meeting_the_challenge_of_secondary_sanctions (6.07.2019).

Gordon, Joy (1999), "A Peaceful, Silent, Deadly Remedy: The. Ethics of Economic Sanctions", Ethics and International Affairs, 13 (1): 123-142.

Halliday, Fred (1988), "The Iranian revolution: uneven development and religious populism", Halliday, Fred ve Hamza Alavi (Der.), State and Ideology in the Middle East and Pakistan (Macmillan, Basingstoke): 31-63.

Halliday, Fred (1994), Rethinking International Relations (London: MacMillan).

Halliday, Fred (2005), The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology (Cambridge: Cambridge University Press).

Hamaney, Ali (2018), "There will be no war, nor will we negotiate with the U.S.: Ayatollah Khamenei", http://english.khamenei.ir/news/5869/There-will-be-no-war-nor-will-we-negotiate-with-the-U-S-Ayatollah (10.09.2019).

Harris, Kevan (2013), "The Rise Of The Subcontractor State: Politics Of Pseudo-Privatization In The Islamic Republic of Iran", International Journal of Middle East Studies, 45: 45–70.

Harris, Kevan (2017), A Social Revolution Politics and the Welfare State in Iran (Oakland, California: University of California Press).

Hinnebusch, Raymond (2014), "Historical Sociology and the Arab Uprising", Mediterranean Politics, 19 (1): 137-140.

Hinnebusch, Raymond (2018), "Understanding regime divergence in the post-uprising Arab states", Journal of Historical Sociology, 31: 39–52.

Hobden, Stephen ve John M. Hobson (2002), Historical Sociology of International Relations (Cambridge University Press).

Hobson, John M. (2000), The State and International Relations (Cambridge: Cambridge University Press).

International Crisis Group (2013), "Spider Web: The Making and Unmaking of Iran Sanctions", Middle East Report No. 138, https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/iran/138-spider-web-making-and-unmaking-iran-sanctions (07.08.2019).

Jaferi, Saeid (2018), "Iranians ask government officials: #Where_is_your_kid?", https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2018/08/iran-where-is-your-kid-campaign-officials-aghazadeh-rents.html (13.09.2019).

Jessop, Bob (2001), "Bringing the State Back In (Yet Again): Reviews, Revisions, Rejections, and Redirections", International Review of Sociology / Revue Internationale de Sociologie, 11 (2): 149-173.

Jessop, Bob (2008), State Power: A Strategic-Relational Approach (Cambridge: Polity Press).

Johnson, Steve (2019), "Iran faces sharpest recession since 1980s Iraq war", *Financial Times*, https://www.ft.com/content/706bfc88-b9e5-11e9-96bd-8e884d3ea203 (19.09.2019).

Kadivar, Mohammed Ali (2018), "Why haven't reformists joined the protests sweeping Iran?", https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2018/01/05/why-havent-reformists-joined-the-protests-sweeping-iran/ (15.09.2019).

Karimi, Nasser ve Mehdi Fattahi (2019), "US sanctions to hit Iran's metals industry, a major employer", https://www.apnews.com/a899db23968e4c4f833b1b8a12793542 (4.09.2019).

Karimi, Nasser ve Mohammed Nasiri (2019), "Iranians say their 'bones breaking' under US sanctions", https://www.apnews.com/9390faa746294f628b93beea57ba1e07 (10.09.2019).

Karshenas, Massoud ve Hassan Hakimian (2005), "Oil, economic diversification and the democratic process in Iran", Iranian Studies, 38 (1): 67-90.

Katzman, Kenneth (2019), "Iran Sanctions", Congressional Research Service Report RS20871, https://fas.org/sgp/crs/mideast/RS20871.pdf (04.08.2019).

Keshavarzian, Arang (2009), "Regime Loyalty and Bazaari Representation under the Islamic Republic of Iran: Dilemmas of the Society of Islamic Coalition", International Journal of Middle East Studies, 41 (2): 225-246.

Khajehpour, Bijan (2019), "How feasible is Khamenei's economic doctrine for Iran?", https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/05/iran-khamenei-economic-doctrine-domestic-production-jcpoa.html (9.09.2019).

Khalaji, Mehdi (2008), "Apocalyptic Politics: On the Rationality of Iranian Policy", Policy Focus 79, https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/apocalyptic-politics-on-the-rationality-of-iranian-policy (9.09.2019).

Lawson, George (2007), "Historical Sociology in International Relations: Open Society, Research Programme and Vocation", International Politics, 44 (4): 343-368.

Maljoo, Mohammed (2017), "The Unmaking of the Iranian Working Class since the 1990s", Vahabzadeh, Peyman (Der.), Iran's Struggles for Social Justice: Economics, Agency, Justice, Activism (London: Palgrave Macmillan): 47-63.

Mann, Michael (1988), States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology (Blackwell Publishing).

Matin, Kamran (2007), "Uneven and Combined Development in World History: The International Relations of State-Formation in Premodern Iran", European Journal Of International Relations, 13 (3): 419-447.

Matin, Kamran (2012), "Democracy without Capitalism: Retheorizing Iran's Constitutional Revolution", Middle East Critique, 21 (1): 37-56.

Mehrabi, Ehsan (2012), "Report from Tehran: How sanctions hurt the lives of ordinary Iranians," http://www.insideiran.org/featured/report-from-iran-how-sanctions-hurt-the-lives-of-the-ordinary-iranians/ (8.07.2019).

Moaddel, Mansoor (1991), "Class Struggle in Post-Revolutionary Iran", International Journal of Middle East Studies, 23 (3): 317-343.

Moslem, Mehdi (2002), Politics in post-Khomeini Iran (Syracuse, NY: Syracuse University Press).

Nada, Garrett (2017), "The Race: First Presidential Debate", https://iranprimer.usip.org/blog/2017/apr/28/race-debate-social-issues (17.09.2019).

Nasseri, Ladane (2019), "Iran's Rouhani Seeks More Powers to Confront U.S. 'Economic War'", https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-05-21/iran-s-rouhani-seeks-more-powers-amid-u-s-economic-war (10.09.2019).

Nomani, Farhad ve Sohrab Behdad (2008), "The Rise and Fall of Iranian Classes in the Post-Revolutionary Decades", Middle Eastern Studies, 44 (3): 377-396.

Nomani, Farhad ve Sohrab Behdad (2009), "What a Revolution! Thirty Years of Social Class Reshuffling in Iran", Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East, 29 (1): 84-104.

Panah, Maryam (2007), The Islamic Republic and the World: Global Dimensions of the Iranian Revolution (London: Pluto Press).

Pape, Robert (1997), "Why Economic Sanctions Do Not Work", International Security, 22 (2): 90-136.

Parsa, Misagh (2009), "State, Class, and Ideology in the Iranian Revolution", Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East, 29 (1): 3-17.

Parsi, Trita (2012), A Single Role of the Dice: Obama's Diplomacy with Iran (New Haven: Yale University Press).

Peksen, Dursun (2019), "Autocracies and Economic Sanctions: The Divergent Impact of Authoritarian Regime Type on Sanctions Success", Defence and Peace Economics, 30 (3): 253-268.

Pesaran, M. H. (1982), "The System of Dependent Capitalism in Pre- and Post-Revolutionary Iran", International Journal of Middle East Studies, 14 (4): 501-522.

Salehi-Isfahani, Djavad (2009), "Poverty, inequality, and populist politics in Iran", The Journal of Economic Inequality, 7 (1): 5-28.

Salehi-Isfahani, Djavad (2016), "Is inequality rising in Rouhani's Iran?", https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/04/iran-rouhani-economic-inequality-rising.html (2.09.2019).

Salehi-Isfahani, Djavad (2018), "The cost of sanctions for Iran's economy", https://djavadsalehi.com/2018/07/23/the-cost-of-sanctions-for-irans-economy/ (4.07.2019).

Skocpol, Theda (1984), Vision and Method in Historical Sociology (Cambridge: Cambridge University Press).

Symth, Gareth (2016), "Deciphering the Iranian leader's call for a 'resistance economy'", https://www.theguardian.com/world/iran-blog/2016/apr/19/iran-resistance-economy-tehranbureau (10.09.2019).

Şen, Gülriz (2016), Devrimden Günümüze İran'ın ABD Politikası: Tarihsel Sosyolojik Bir Analiz (Ankara: ODTÜ Yayıncılık).

Şen, Gülriz (2017a), "Ruhani Döneminde Devlet-Toplum İlişkileri: Umut, Düş Kırıklığı ve Yeniden Umut", Ortadoğu Analiz, 9 (82): 14-16.

Şen, Gülriz (2017b), "After the Nuclear Deal: Opportunities and Challenges of Iran's Reintegration", İraniyat-Journal of Iranian Studies, 2 (1): 84-107.

U.S. Department of the Treasury (2019), "Iran Sanctions", https://www.treasury.gov/resource-center/sanctions/programs/pages/iran.aspx (18.09.2019).

Zahirinejad, Mahnaz (2014), "The State and the Rise of the Middle Class in Iran", Hemispheres, 29 (1): 63-78.